

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્થાપત્ય કળા

(આદ્ય પાષાણ યુગથી આધુનિક યુગ)

ડૉ.મુકેશકુમાર વી જોશી

ઇતિહાસ વિભાગ,

શ્રી જે એમ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ

સંસ્કૃતિને જુદા-જુદા ઇતિહાસકારોએ પોતપોતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી સમજવાનો અને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ ઇ.બી.ટાઈલર કહે છે તેમ ' સમાજના સભ્ય તરીકે માનવી જે સંકુલ વિશિષ્ટતાઓનું એકમ સર્જે એનું નામ સંસ્કૃતી'^૧ એટલે કે સંસ્કૃતિએ પ્રવૃત્તિઓ, આદર્શો, સાહિત્ય, ભાષા, બોલી, લિપિ, ખોરાક, પોશાક, નિવાસ, પદ્ધતિ, પ્રેમ-લગ્ન, ધંધો રોજગાર, ધાર્મિક વિધિ, જંત્ર-મંત્ર, કળા શૃંગાર, નૃત્ય નાટક, સંગીત-શિલ્પ, રીત રિવાજ, યુદ્ધ આદિક કેટલાય એકમોની એક સંકુલ રચના છે.

આ સંસ્કૃતિના સાત તત્વોમાનું એક એટલે કલા.^૨ જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કલા તત્વમાં નૃત્ય-નાટક, અંગશૃંગાર, સંગીત, સાહિત્ય, ચિત્રકળા, શિલ્પ, ગ્રામનગર રચના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ કલાઓ માટે કહેવાયું છે કે,

સાહિત્ય સંગીત કલાવિહીન:

સાક્ષાત્ પશુ પૂચ્છવિશાણહિન^૩

અર્થાત 'સાહિત્ય સંગીત અને કલાની જાણકારી વગેરેનો માણસ શિંગડા અને પૂછડી ના હોવા છતાં પશુ સમાન છે' ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્થાપત્યકલાનો વારસો 5000 વર્ષ જૂનો છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ પૂર્વે પૂરાપાષાણ કાળના લોકોને ઘર બનાવવાનું જ્ઞાન ન હતું એટલે કે તેઓ ગુફામાં નિવાસ કરતાં હતા.^૪ મધ્યપાષાણ અને નુતન પાષાણ કાળમાં માનવીએ ઘાસ પાંદડાની ઝુપડીઓ બનાવવાની શરૂઆત કરી જેના અવશેષો મહારાષ્ટ્રમાં નાસિક નિવાસ વગેરે સ્થળોએથી મળે છે.^૫ આમ ઈ.સ. પૂર્વે 10000 પૂર્વ સ્થાપત્યકલાના જે કોઈ અણસો જોવા મળે છે તે નહિવત અથવા તો પ્રારંભિક તબક્કાના છે. ત્યાર બાદ તામ્ર પાષાણ યુગમાં પણ ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ હતી તેથી તેમાં પણ સ્થાપત્ય કલાનો વિકાસ જોવા મળતો નથી.^૬ પ્રાચીન ભારત પૂર્વે ના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પ્રાચ્ય અવશેષોમાં સ્થાપત્ય કલાના કોઈ નોંધપાત્ર નમૂનાઓના અવશેષો પ્રાપ્ત થતાં નથી. ત્યાર બાદ શરૂ થતાં પ્રાચીન ભારતના સાંસ્કૃતિક સમયમાં સ્થાપત્ય કલાના ઉદભવ અને વિકાસ ના સ્પષ્ટ સંકેતો પ્રાપ્ત થાય છે. હડપ્પીયન સંસ્કૃતિના નગરો હડપ્પા, મો-હેજો-દડો, કાલિબંગા, લોથલ, રોજડી, ધોળાવીરાના મકાનોની રચના અને નાગર આયોજન જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સંસ્કૃતિના લોકો મકાન અને નગર આયોજનની કલાથી સારી રીતે પરિચિત હતા. બે માળના અને 5-7 ઓરડા વાળા મકાનો ઉપલા માળે જવા દાદરા, સડકો, ગંદા પાણીના નિકાલ માટે ગટરો, સ્નાન માટેની મોરિ, જાહેર સ્નાનાગાર, દરબાર ગઢ, કિલ્લો, સાર્વજનિક ભોજનશાલા^૭ વગેરેનું બાંધકામ એ સ્થાપત્યના વિકાસ ક્રમના મહત્વપૂર્ણ સ્થિત્યતરોમાના એક છે.

ત્યારબાદ મૌર્ય યુગમાં સમ્રાટ અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના શાસનમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાના કારણે સ્થાપત્યકલાના વિકાસને વેગ મળ્યો.સમ્રાટ અશોક ધર્મપ્રચારના હેતુથી સ્તૂપ,મહેલો જેવા સ્થાપત્યો બંધાવ્યા હતા.84000 જેટલા સ્તૂપ,સેંકડો સ્તંભો અને મહેલોનું નિર્માણ કાર્ય કર્યું હતું જેમાં સાંચિનો સ્તૂપ અને સારનાથનો સ્તંભ (લોહ સ્તંભ) આજે પણ હયાત છે.જેની નોંધ ચીની મુસાફર ફાહિયાને પણ કરી છે.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પાટલિપુત્ર-પટણામાં તેના સમયમાં વિશાળ ભવ્ય રાજપ્રસાદનું નિર્માણ કર્યું જેની નોંધ ચીની યાત્રી ફાહિયાન અને ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનીએ તેમની ડાયરીઓમાં કરી છે બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવાની સુરક્ષિત કોતરણીવાળી ગુફાઓનું સ્થાપત્ય પણ આજ સમયમાં વિકસ્યું.

સમય જતાં ગુપ્તકાલમાં સ્થાપત્યકલાના ક્ષેત્રે મહત્વ પૂર્ણ પ્રગતિ થઈ જેમાં સ્તૂપ,સ્તંભ,ગુફાઓની સાથે મંદિર સ્થાપત્યનો ઉદભવ થયો.પ્રાચીન સાહિત્યમાં અને શીલાલેખમાં મંદિર બાંધકામના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે પણ આ કલાનો પૂર્ણ વિકાસ ગુપ્ત કાળમાં જ થયો ગુપ્તકાલમાં ગુફાઓ વિશેષ કલા સ્વરૂપ ધારણ કરે છે જેમાં અજંતાની ગુફાઓ વિશેષ: નોંધ પાત્ર છે. આ યુગના સ્તંભ સ્થાપત્યમાં મહરૂલીનો સ્તંભ જે લોખંડનો છે તે પણ ગણના પાત્ર છે.

આમ, ગુપ્ત કાળમાં મંદિર સ્થાપત્ય વિકસે છે અને તેમાં નાગર શૈલી,બેસર,દ્રાવિડ શૈલી અસ્તિત્વમાં આવે છે. ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતમાં સેંકડો મંદિર સ્થાપત્યોની રચના થાય છે સાથે સાથે સ્તૂપ ગુફાઓ સ્તંભોના સ્થાપત્યમાં પણ નવોન્મેષ પ્રગટે છે.

ઇ.સ. 1 થી 9 મી સદી સુધી સુધી સ્થાપત્ય કલા સતત પ્રગતિ પામતી રહી જેમાં આર્ય અને દ્રાવિડ શૈલી બે મુખ્ય શૈલી હતી. આ શૈલીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ખજુરાહો મંદિર અને ભુવનેશ્વરનું લિંગ રાજ મંદિર છે.જ્યારે દ્રાવિડ શૈલીમાં મામલ્લપુરમ અને ઇલોરાના મંદિર છે.¹⁰ મહાબાલિપુરમ,ઇલોરા,એલિફન્ટા,ગોપુરમ સ્થાપત્ય,મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર વગેરે અનુ ગુપ્ત કાળના ગણનાપાત્ર સ્થાપત્યોમાના એક છે.

મધ્યકાળમાં મુઘલ સામ્રાજ્યના પ્રભાવ અને પ્રસાર ના કારણે રોજા,મસ્જિદો,દરગાહ,મકબરાઓ,મહેલો જેવા મુસ્લિમ સ્થાપત્યોનો વિકાસ થયો.જેમાં કુતુબ મીનાર (દિલ્હી) છપ્પનકોટ(નુઘલકાબાદ) હોજ-એ-ખાસ(દિલ્હી) લાલ ગુંબજ¹¹ આદિક ઉત્તમ સ્થાપત્યના નમૂના પ્રાપ્ત થયા. સમય જતાં આધુનિકકાલમાં ધાર્મિક અને નાગરિક સ્થાપત્ય પર મુસ્લિમ શૈલીનો પ્રભાવ વધ્યો.19 મી સદીમાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોએ પોતપોતાના દેશની સ્થાપત્યકલા અનુસાર વેપારી કોઠીઓ,ગવર્નરના નિવાસ સ્થાન,દેવળો-કિલ્લાઓ બંધાવ્યા.

પશ્ચિમ ભારતમાં કાનાનોર, કોચીન, કાલિકટમાં ફિરંગીઓએ ‘ગોથિક શૈલીની’ કેટલીક ઇમારતો બંધાવી.આમ આધુનિકકાળમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની સ્થાપત્યકલા પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય કલાના સંમિશ્રણ વાળી બની છતાં મંદિરોના અને મહેલોના સ્થાપત્યો એ ભારતીય સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ બની.જાહેર બંધકામો અને સ્થળોની સ્થાપત્યકલામાં પાશ્ચાત્ય ભારતીય બંને સંસ્કૃતિની છાંટ આધુનિક કાળમાં જોવા મળે છે. તો બીજી તરફ જૈન પરંપરા ના દેરાશરો ,હિન્દુ સંપ્રદાયોમાં શૈવ,વૈષ્ણવ,સ્વામિનારાયણ આદિ ના મંદિરો સ્થાપત્યોમાં આજે નાગર શૈલીનો વિશેષ પ્રભાવ જળવાઈ રહ્યો છે જ્યારે સ્તૂપ,સ્તંભ,ગુફા,મહેલ વગેરેની સ્થાપત્ય કલા ઉપર પૂર્ણ વિરામ મુકાઇ ગયું.

આમ, આદિ પાષાણયુગમાં ભટકાતાં માનવીએ ક્રમશઃ વિકાસ સાધીને પ્રાચીન યુગમાં સુવિકસિત નગરોનું સ્થાપત્ય વિકસાવ્યું.મૌર્ય કાળમાં સ્તૂપ ગુફા સ્તંભોનું નિર્માણ કર્યું, ગુપ્તકાલમાં સ્તૂપ ગુફા સ્તંભો મહેલોના સ્થાપત્યને વિશેષ કામગીરીનો ઓપ આપ્યો અને નવા મંદિર સ્થાપત્યનો વિકાસ કર્યો જે અનુગુપ્તકાળમાં ચરમ સીમાએ પોહ્યો અને મહાબાલિપુરમ ઇલોરા એલિફન્ટાં મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર જેવા ઉત્તમ સ્થાપત્યના નમુનાઓ આપ્યા.મધ્યકાલીન યુગમાં મોઢલ સલ્તનતની છાંટ વાળું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય વિકાસયુ.જેમાં તાજમહેલની ભેટ મળી અને આધુનિકયુગમાં બ્રિટિશ છાંટવાળી અને તેના રંગે રંગાયેલી શાળાઓ ભાવનો (લાલ કિલ્લો , દિલ્હી) પ્રાપ્ત થયા તો ભારતીય સ્થાપત્ય પરંપરામાં અક્ષરધામ,દિલ્હી અને એવા બીજા સેંકડો મંદિરોની ભેટ મળી.સાથે સાથે સ્થાપત્યકલા એ વિશાળ વિષય બનતા સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષા એ ભણાવતો વિષય બનતા સ્થાપત્યોની ભરમાળ ઊભી થઈ.

પાઠનોંધ

- 1 પ્રા.અરુણ વાઘેલા , ‘ ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો’ શબ્દલોક પ્રકાશન , પ્રથમ આવૃત્તિ 2006 પૃ 9
- 2 એજન પૃ 10
- 3 એજન પૃ 40
- 4 રશ્મિ પાઠક , ‘ પ્રાચીન ભારત કા સામાજિક ઇતિહાસ’ આરજૂન પબ્લિસિંગ હાઉસ , પ્ર.આ.2009 પૃ 35
- 5 એજન પૃ 23
- 6 એજન પૃ 29
- 7 પ્રા . અરુણ વાઘેલા પૂર્વોક્ત પૃ 48
- 8 એજન પૃ 50
- 9 એજન પૃ 51
- 10 એજન પૃ 54
- 11 એજન પૃ 51

સંદર્ભગ્રંથો

1. ચોપરા, પી.એન. (1984). (સંપા.) ડો.હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને અન્ય (અનુ.) ભારતનું ગેજેટિયર (ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ) યુનિ.ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
2. નાકારની, હીરજીભાઈ (2005).‘ભારતીય સંસ્કૃતિની ભીતરે’ નવભારત સાહિત્ય મંદિર,અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
3. પાઠક, રશ્મિ ‘પ્રાચીન ભારત કા સામાજિક ઇતિહાસ’ આરજૂન પબ્લિસિંગ હાઉસ, પ્રથમ આવૃત્તિ.
4. વાઘેલા, અરુણ(2006) ‘ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો’ શબ્દલોક પ્રકાશન , પ્રથમ આવૃત્તિ.